

4. Fedorov A.E., Metelev S.E., Solov'ev A.A., Shlyakova E.V. *Kompetentnostnyj podhod v obrazovatel'nom processe [Competence-based approach in the educational process] [Text]. – M.: Publishing house of LLC "Omskblankizdat", 2012. – 210 p.*
5. Yasvin V.A. *SHkol'naya sreda kak predmet izmereniya: ekspertiza, proektirovanie, upravlenie [School environment as a subject of measurement: expertise, design, management] [Text]. — M.: Public education, 2019. – 448 p.*
6. Monahov V. M. *Metodologiya proektirovaniya pedagogicheskikh tekhnologij [Methodology of design of pedagogical technologies] [Text] // School technologies. – 2000. - № 3. – P. 57-64.*
7. Omarova V.K. *Innovacionnye podhody v obrazovanii [Innovative approaches in education] [Text]. – M.: IP «Otan», 2015. – 248 p.*
8. Shkutina L.A., Sanhaeva A.N. *Sovremennye pedagogicheskie tekhnologii [Modern pedagogical technologies] [Text]. – M.: Publishing house "Evero", 2018. – 170 p.*
9. Zavalko N.A., Saharieva S.G. *Sovremennye pedagogicheskie tekhnologii [Modern pedagogical technologies] [Text]. – M.: Epigraf, 2016. – 304 p.*
10. Yakunchev M.A., Volkova O.N., Aksenova O.N. *Metodika prepodavaniya biologii [Methods of teaching biology] [Text]. – M.: Publishing center "Academy", 2008. – 320 p.*
11. Sergeev I.S. *Kak organizovat' proektnuyu deyatel'nost' uchashchihsya. Prakticheskoe posobie dlya rabotnikov obshcheobrazovatel'nyh uchrezhdenij. 2-e izd., ispr. i dop. [How to organize students' project activities. Practical guide for employees of educational institutions] [Text]. – M.: ARKTI, 2005. – 80 p.*
12. *Ob utverzhdenii Gosudarstvennoj programmy razvitiya obrazovaniya i nauki Respubliki Kazakhstan na 2020 - 2025 gody [On the approval of the State Program for the Development of Education and science of the Republic of Kazakhstan for 2020 – 2025]. Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated December 27 , 2019 No. 988.*
13. Yessimbekova A., Zhakipbekova S., Petkova I. *Analysis of primary school teachers' project-research activity [Text] // BULLETIN OF KazNPU named after. Abaya, series "Pedagogical sciences". 2022. -N4(76). – P. 258-266.*
14. Bulueva S.I., Dzhabbekova T.B., Idigova Zh.R. *Project and research activities organized in modern school [Text] // Conference: International Conference on Social and Cultural Transformations in the Context of Modern Globalism, 2021. – P. 324-331*

FTAXP 14.25.10.

<https://doi.org/10.51889/2959-5762.2023.80.4.030>

А.Ш. Баймахова ^{1*}

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы қ., Қазақстан.

МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫНДА АУЫТҚУЫ БАР ЖЕТКІНШЕКТЕРДІ ТӘРБИЕЛЕУДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Мақалада Қазақстандық жеткіншектердің агрессивтілік мәселесі көтеріліп отыр. Жеткіншектік кезеңдегі агрессивті тенденциялардың өсуі қазіргі заманғы қоғамның өткір мәселесіне айналып отыр. Жеткіншектің мінез-құлығындағы ауытқулар көбіне туа пайда болмайды, олар физиологиялық ауытқуларда емес, отбасындағы және мектептегі дұрыс тәрбие бермеуден пайда болады. Тәрбиесі қиын жеткіншектерді тәрбиелеу - мол факторлы құбылыс, оны іс жүзінде асыруды ата-анаға көмектесу, психологиялық жағынан бақылау педагогтар мен психологтарға, заң қызметкерлеріне жүктеледі. Өйткені қиын бала тәрбиені ұйымдастыруға икемі жоқ отбасылардан шығады.

Жеткіншектерді тәрбиелеу – бұл ата-аналарға іс жүзінде тәрбиені іске асыратын көп факторлы құбылыс. Сонымен қатар, психологиялық бақылау мұғалімдер мен психологтарға, құқық қорғау органдарының қызметкерлеріне жүктеледі. Мақалада жеткіншектердің мінез-құлқындағы ауытқулардың себептері мен әдістерін қарастырдырылады.

Түйін сөздер: тәрбие, жеткіншектер, мінез-құлық ауытқулары, агрессивтілік мәселесі, қиын бала, отбасы және мектеп.

Баймахова А.Ш.^{1*}

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, Казахстан

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ВОСПИТАНИЯ ПОДРОСТКОВ С ОТКЛОНЕНИЯМИ В ПОВЕДЕНИИ

Аннотация

В статье поднимается проблема агрессивности подростков. Подростковый возраст – это период наиболее выраженных поведенческих действий. Агрессивные тенденции в этот период становятся острой проблемой и в современном обществе с его вызовами цифровизации, глобализации, они становятся явнее. Отклонения в поведении подростков не рождаются, они возникают не от физиологических отклонений и зачастую не связаны с генетикой. К такой мысли приходят многочисленные исследования ученых и педагогов-практиков. Неправильное воспитание в семье и школе, неправильная организация воспитания – одна из причин деструктивного поведения подростков.

Воспитание подростков – многофакторное явление, помогающее родителям реализовать на практике сам процесс. Кроме того, психологический контроль возлагается на педагогов и психологов, сотрудников правоохранительных органов. В статье нами рассмотрены причины и методы устранения отклонений в поведении подростков.

Ключевые слова: воспитание, подростковый возраст, поведенческие аномалии, проблема агрессивности, Трудный ребенок, семья и школа.

Baymakhova A.^{1*}

¹Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

CURRENT PROBLEMS OF PARENTING ADOLESCENTS WITH BEHAVIORAL DISABILITIES

Abstract

The article raises the problem of aggressiveness of Kazakh teenagers. The growth of aggressive tendencies during this period becomes an acute problem of modern society. Deviations in the behavior of adolescents are often not born, they arise not from physiological deviations, but from improper upbringing in the family and school. The upbringing of adolescents with difficult upbringing is a multifactorial phenomenon that helps parents put it into practice; psychological control is assigned to teachers and psychologists, law enforcement officers. Because a difficult child is born from families that do not have the opportunity to organize education.

The upbringing of adolescents is a multifactorial phenomenon that helps parents put the process into practice. In addition, psychological control is assigned to teachers and psychologists, law enforcement officers. In the article, we considered the causes and methods for eliminating deviations in the behavior of adolescents.

Keywords: upbringing, adolescence, behavioral anomalies, the problem of aggression, Difficult child, family and school.

Негізгі ережелер. Агрессия ұзақ уақыт бойы адам танымының әртүрлі салаларында (психология, философия, политология, психиатрия, әлеуметтану және т.б.) зерттеу объектісі болғанына қарамастан, агрессия мәселесін зерттеудің өзектілігі бүгінгі күнге дейін жалғасып келеді. Жергілікті қақтығыстар легінің тоқтамауы, қылмыстың сенімді түрде өсіп келе жатқан деңгейі, шексіз соғыстар, зорлық-зомбылық пен терроризм қазіргі уақытта агрессияның табиғаты туралы пікірталастарды күшейтуде. Мұндай тұрақсыз, шиеленісті әлеуметтік, идеологиялық және экономикалық жағдай біздің өсіп келе жатқан балаларымыз бен жеткіншектердің мінез-құлқындағы және жеке дамуындағы әртүрлі ауытқулардың көбеюіне әкеліп соғады. Жеткіншектер әскерилендірілген құрылымдарға, саяси ұйымдарға, экстремистикалық топтарға қатысады. Жеткіншек кезінде агрессия ерекше орын алады. Жеткіншектердің агрессивтілігінің өзіне тән ерекшелігі оның ересектердің беделінің құлдырауы аясында құрдастар тобына тәуелділігі болып табылады. Бұл жаста агрессивті болу көбінесе «Күшті болып көріну немесе күшті болу» дегенді білдіреді [2].

Жеткіншектерге әсер ететін көптеген факторлар бар, соның ішінде жыныстық жетілу кезінде болатын физикалық, эмоционалдық, когнитивті және әлеуметтік өзгерістер. Физикалық жағдайдағы өзгерістер жиі қызығушылық пен негіздеме тудырады, сонымен қатар өзін-өзі бағалауды тудырады. Әлеуметтік факторлар олардың тәуелсіздікке деген ұмтылысын күшейтеді. Жас жеткіншектердегі мидың бөлігіндегі өзгерістер абстрактілі түрде ойланып, күрделі шешімдер қабылдай бастайды. Жеткіншектер жыныстық жетілу кезіндегі гормоналды өзгерістерге байланысты жиі эмоционалды болады.

Жеткіншек шақ – балалар мен ата-аналар үшін маңызды кезең. Бұл жастағы қажеттіліктер мен проблемаларды жеңудің жалғыз жолы – олар туралы білу және олармен күресуге дайын болу. Ата-аналар мен жеткіншектер арасындағы белгісіздік пен тұрақсыздық сезімін тудыратын қақтығыстар өзара байланыста болады. Осы ойларды түсіну және оң шешу балаңызға жауапкершілікті және әлеуметтік болуға көмектеседі (3).

Міне, біздің әлемдегі жеткіншектерде кездесетін ең көп кездесетін мәселелер мен шешімдердің тізімін төменде көрсетеміз:

1. Физикалық өзгерістер

Жеткіншектердің гормондық деңгейінің өзгеруіне байланысты физикалық жағдайдағы өзгерістер үнемі орын алады.

Шешім

Жеткіншектерге осы кезеңде көмектесудің ең жақсы жолы - онымен осы өзгерістер туралы сөйлесу.

2. Эмоционалдық өзгерістер мен проблемалар

Гормондар жеткіншектерге физикалық ғана емес, эмоционалдық жағынан да әсер етеді.

Шешім

Эмоционалдық қиындықтарды жеңуге көмектесе алуыңыз қажет. Оларға өздерін күтуге көмектесіңіз. Шығармашылық ортада болу олардың эмоцияларын бағыттауға көмектеседі.

3. Мінез-құлық өзгерістері

Шамадан тыс эмоциялар балаңызға да, басқаларға да зиян тигізетін импульсивті мінез-құлыққа әкелуі мүмкін. Бұл жеткіншектердің осы жасқа тән мінез-құлық.

Шешім

Жеткіншек кездегі мінез-құлық проблемалары ата-ананың өмірін қиындатады. Бірақ бұл алдағы кезеңде қалыпты жағдай екенін есте сақтаңыз.

Балаңыздың мінез-құлқындағы проблемаларға көмектескіңіз келсе, оның сеніміне ие болу маңызды. Олармен сөйлесіп, олардың айтқанын тыңдаңыз. Оларды айыптамаңыз немесе сынамаңыз, өйткені бұл олардың мінез-құлқын нашарлатуы мүмкін.

4. Психобелсенді заттарды қолдану және денсаулығына зиян келтіру

Жеткіншектер осал болады және оларды дұрыс емес бағытқа оңай бұруға болады. Нашарлық бүкіл әлем бойынша жеткіншектердің алдында тұрған күрделі мәселелердің бірі болып табылады. Қасындаға ортасы шылым шегуге, ішімдікке немесе есірткіге тәуелді болуына ықпал ететін маңызды факторлардың бірі болып табылады. Тәуекелге бару көпшілігінің кәметке толғанға дейін темекі шегуге немесе ішімдік ішуіне әкеледі.

Шешім

Балаңыздың мінез-құлқын бақылаңыз. Тұрақсыз мінез-құлық пен олардың тәбетінің өзгеруіне, ұйқы режиміне және көңіл-күйіне назар аударыңыз. Оларға тыңшылық жасамаңыз немесе оларды қандай да бір заңсыздық жасады деп айыптамаңыз. Оларды сөйлесуге және шыншыл болуға шақырыңыз. Оларға сізді не мазалағанын айтыңыз және олармен проблемаларды талқылаңыз.

Егер сіздің балаңыз сізбен сөйлескісі келмесе, дәрігерлер оның есірткіге тәуелділік мәселесі бар-жоғын білу үшін құпия сұрақтар қоюы мүмкін. Дәрі-дәрмекке тест тапсыруға дейін бармаңыз, себебі бұл қарама-қайшылық болып көрінуі және балаға қауіп төндіруі мүмкін. Қажет болса қажетті емді көрсетіңіз.

5. Тәрбие мәселелері

Орта мектеп ол - тек сән әлемі, достар және кештер ғана емес. Балалар үшін оқу іс-әрекеттерінің түрлері өте көп. Доктор Кремер былай деп есептейді: «Жеткіншектерге мидың кеш дамуы кезінде оқу қиындық тудырады. Олар көбінесе тапсырмаларды өз бетімен орындағысы келеді және ата-аналарының тапсырмалар туралы еске салуын қаламайды. Олардың миы абстрактілі ойлаудан бас тартуға мүмкіндік беретін тәсілдермен өзгереді, бұл көбінесе нашар академиялық таңдау жасауға

әкелуі мүмкін. Жеткіншектер көбінесе өзіне тиесілі құндылықтарын дамытады, өкінішке орай, кейбіреуі мектепте оқуды басымдыққа айналдырмайды».

Шешім

Балаңыздың жоғары білім алуға ұмтылуын қолдаңыз, оларды академиялық табысқа жетуге ынталандыру қажет. Қажет болған кезде олар мектеп жобаларына назар аударуы үшін сізге үй шаруаларын қысқартуға болады. Тамақтану және жаттығу оларға мектеп дағдарысынан шығу үшін қажетті күш пен төзімділікті арттыруға көмектеседі.

Балаңыздың академиялық күйзеліске ұшырағанын байқасаңыз және күнделікті өмірде шамадан тыс күйзеліске ұшырағанын байқасаңыз, олардың орындауы тиіс тапсырмалар санын азайту пайдалы болуы мүмкін [4].

Кіріспе. «Сындарлы қоғамдық диалог – Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі» атты Жолдауында қоғам өмірінің бар саласын жаңғыртуда үкімет күш-жігер жұмылдыруы тиіс мақсат-міндеттерді бес негізгі бағыт бойынша айқындап берді. Соның ішінде біздің зерттеу тақырыбымызға қатысты бағыт – «Әлеуметтік жаңғырудың жаңа кезеңі» (Отбасы және бала институтын қолдау, инклюзивті қоғам құру). Бала құқығын қорғау және тұрмыстық зорлық-зомбылыққа қарсы іс-қимыл мәселесіне басымдық беруіміз қажет. Жеткіншектер арасында көбейіп кеткен суицид мәселесімен мақсатты түрде айналысу керек [1]. Қоғамда белең алып жатқан әлеуметтік дағдарыстық процестер адамдардың психологиясына әсер етеді, олар мазасыздануды және шиеленісті, ашуланшақтықты, қатыгездікті, зорлық-зомбылық пен агрессияны тудырады.

Алайда, агрессия құбылысы тек соңғы онжылдықтарда ғана болып жатыр деп айтуға болмайды. Агрессия жеке адамның мінездік әрекеті және әлеуметтік құбылыс ретінде адамзаттың бүкіл тарихында онымен бірге ілесіп келеді.

Жеткіншектердің агрессивті мінез-құлықтың қалыптасуы көптеген факторларды қамтитын күрделі процесс. Агрессивті мінез-құлық отбасының, құрдастарының, сондай-ақ бұқаралық ақпарат құралдарының әсерінен анықталады.

Жеткіншек сөзінің мағынасы көптеген әдебиеттерде әр түрлі атаулармен сипатталады. Баланың дамуында жеткіншек кезеңнің «өтпелі», «бетбұрыс», «қиын», «сыналатын» кезеңдерінің орны ерекше болып табылады. Жеткіншектің дамуындағы ең тынымсыз, қиын, мінезінің қызба жас уақыты болып табылады. Жеткіншектің жеке басы дамуының аса маңызды факторы – оның өзінің ауқымды әлеуметтік белсенділігі, ол белгілі бір үлгілер мен игіліктерді игеруге, үлкендермен, жолдастарымен қарым-қатынас орнатуға бағытталады. Жеткіншектің кезеңнің маңыздылығы адамның жеке басының моральдық, әлеуметтік негіздерін қолданып, қалыптасуының жалпы бағытының белгіленуі. Бұл кезеңдегі дамудағы биологиялық және әлеуметтік жағдайлардың рөлі туралы теориялық талас жарты ғасырдан астам уақыттан бері болып келеді.

Жеткіншектердің өзін-өзі реттеуін дамыту үшін әдістерді тиімді ұйымдастыруға ықпал ететін психологиялық-педагогикалық ерекшеліктер мен жағдайлар сипатталады.

Жеткіншектердің өзіне-өзі талдау бейімділігі, жеке рефлексияның дамуы іс-әрекеттің өзін-өзі реттеуін дамытудың қолайлы алғышарттары мен қажетті шарттары болып табылады. Жеткіншек кезінде өзін-өзі реттеу процесінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылатын өзін-өзі тәрбиелеу алғаш рет мүмкін болады. Бұл кезеңде ерікті белсенділік құрылымында түбегейлі өзгерістер болады. Өздерінің мінез-құлқын ішкі ынталандыру (өзін-өзі ынталандыру) негізінде едәуір реттейді. Алайда, олардың ерікті белсенділік механизмдері әлі жеткіліксіз қалыптасқан, бұл эмоционалды-ерікті деңгейде өзін-өзі реттеуді қиындатады. Мотивациялық саладағы сәйкессіздік өзін-өзі реттеуде қиындықтар туғызады. Осыған байланысты адамға өзінің іс-әрекетінің, мінез-құлқының шынайы субъектісі ретінде әрекет етуге, оның даму жолдарын дербес анықтауға мүмкіндік беретін реттеуші процестерді, өзін-өзі тану тетіктерін қалыптастыру ерекше өзекті болып табылады.

Материалдар мен әдістер. Ғылыми зерттеулердің көптеген авторлары агрессия қорғаныс механизмдерін жүзеге асыруды қамтамасыз етеді, агрессия күрделі жағдайда жеке тұлғаның өзін-өзі қорғауы үшін қажет, агрессия қабілеті жеке тұлғаның ажырамас қасиеті болып табылады. Осыған байланысты Э.Фром агрессияның екі түрін атап кетті: «зиянды», «зиянсыз».

Зиянсыз агрессия: қауіп төнген кезде ғана пайда болып (қорғану мақсатында) артынан басылады. Зиянды агрессия: қатыгездік пен қауіпке толы болады деді.

Жеткіншек бойындағы агрессиясының себептерін кейде отбасынан іздеу керек шығар деген ой туындайды. Агрессивті мінез-құлықтың пайда болуына отбасының бірлігі, ата-ана мен бала арасындағы жақындық, бауырлар арасындағы қарым-қатынас сипаты, сондай-ақ отбасылық басқару

стилі әсер етеді. Отбасында қатты алауыздық бар, ата-анасы алшақ және суық болған балалар агрессивті мінез-құлыққа бейім болады [5]. Егер қандай да бір агрессивті қылық көрсеткені үшін ата-ана баланы қатаң жазаласа, ол өз ыза-ашуын, ата-ана алдында көрсетпей ішіне сақтауға үйренеді, бірақ бұл оның басқа жағдайларда агрессивті қылық көрсетпейтініне кепіл бола алмайды.

Балалар көп жағдайда барлық назарды өзіне аудару үшін де агрессивті қылық көрсетеді. Ата-ананың көңіштігі, шешім қабылдаудағы сенімсіздігі, мінез жұмсақтығы баланың бойында «айтқанымды істетемін» деген агрессивті әрекет туғызады.

Белгілі ғалымдар З.Фрейд пен К.Лоренц адам баласы агрессияны бағындыра алмайды, сондықтан оны керек бағытқа бұру керек деген. Агрессия ми бөліктерінің әр түрлі ауруға шалдығуы немесе әлеуметтік жағдайларға байланысты пайда болуы мүмкін. Бүгінгі кино, бейнефильмдердегі қатыгездік, күш көрсету көріністері балалардың агрессивті деңгейін арттыруға себеп болатындығын қазір ғылыми ізденістер дәлелдейді [6, 7].

С.А. Горохов екі ғалымның көзқарастарын салыстырмалы талдауда бұл құбылыстың шығу тегі, адамдардың агрессивтілік деңгейінің эндогендік және экзогендік факторлары, оны жүзеге асырудың механизмдері мен формалары және «разряд» сияқты аспектілерін көрсетеді [8]. Зерттеуші былай деп жазады: «Қазіргі жағдайда халықаралық қатынастардың күрт өзгеруі, жергілікті соғыстардың басталуы және терроризмнің күшеюі адам агрессиясының құбылысын зерттеу ерекше өзекті болып табылады. Оның табиғаты мен себептері, ынталандырушы әлеуметтік факторлар және оны тежеу мүмкіндіктері туралы сұрақтар білімнің әртүрлі салаларындағы мамандардың назарын аударады». Зерттеушінің пікірінше, екі ғалымның көзқарастарының арақатынасы туралы мәселе тұлға психологиясының жазықтығында жатыр. Екі ғалым да өздерінің зерттеу нысаны ретінде адамның мінез-құлқының табиғатын және оның нормадан ауытқуының әртүрлі формаларын, сондай-ақ «норманы» оқшаулау критерийлері туралы сұрақ қойды. Сонымен, К.Лоренц АҚШ-та болған кезде психологтарға, психоаналитиктерге және психиатрларға салыстырмалы гносеология бойынша дәріс оқыды, бұл «зұлымдық деп аталатын» агрессия туралы кітап жазудың алғышарттарының бірі болды [7, 3-4 бб].

Сонымен қатар, Лоренц Фрейдтің ізбасарларына адам өзінің өмір сүру жағдайларын өте тез өзгертті деген гипотезаны жақтады, нәтижесінде инстинкттер мен агрессия инстинкті сәтсіздікке ұшырады. «Мен күтпеген жерден ашық есікті бұзатын адамның жағдайына тап болдым» – деп жазады Лоренц. Фрейдтің жұмысын талдау этологқа «оның өзі өзінің дуалистік гипотезасына қаншалықты аз сүйенгенін көрсетті, ол оған шынайы монист және механикалық ойлаушы натуралист ретінде түбегейлі жат және жағымсыз болуы керек еді».

Сонымен бірге, Фрейд пен Лоренц тұжырымдамаларын біріктіретін ережелерді бөліп көрсетуде С.Горохов былай дейді: «Психоанализдің негізін қалаушы Фрейд, кейінірек Лоренц сияқты, агрессивтілік адам табиғатының ажырамас қасиеті деп тұжырымдады, сондықтан әрқашан адамдардың бір-біріне деген агрессивті көзқарасын ескеру қажет» [8, 5 б.]. Агрессия құбылысын түсіндіруді ұсынған өткен ойшылдардың – биологтар мен психоаналитиктердің тұжырымдамаларына жүгіну де сөзсіз қызығушылық тудырады.

Агрессивті мінез-құлықтың себептерін қарастырсақ, қазіргі ғылымның деректері агрессивті жеткіншек, ең алдымен, қалыпты тұқым қуалаушылықпен сипатталатын қарапайым бала екеніне сендіреді. Ол агрессивтілік қасиеттерін кемшіліктердің, қателіктердің, тәрбие жұмысындағы кемшіліктердің, қоршаған ортадағы қиындықтардың әсерінен алады. Жеткіншектегі агрессивтілік негізінен ересектердің түсінбеушілігіне наразылық білдіру формасы ретінде қалыптасады, бұл олардың қоғамдағы жағдайына қанағаттанбауына байланысты, бұл тиісті мінез-құлықта көрінеді. Сондай-ақ, агрессивті мінез-құлыққа оның табиғи ерекшеліктері әсер етуі мүмкін-темперамент, мысалы, қозғыштық және эмоциялардың күші, ашуланшақтық, ашуланшақтық сияқты мінез-құлық қасиеттерін қалыптастыруға ықпал етеді.

Егер агрессивті мінез-құлық себепсіз пайда болса, адам ағзадағы гормоналды теңгерімсіздіктен зардап шегеді деп айтуға болады. Егер бұл ағзадағы аурулардан немесе бұзылулардан туындамаса, онда бұл үйдегі, мектептегі шектеулерге және құрдастарының арасында өзін-өзі көрсетуге наразылық білдірудің бір түрі болуы мүмкін. Сонымен қатар, агрессияның себептері ата-аналар мен балалар арасындағы отбасылық қақтығыстар, бұқаралық ақпарат құралдары, Фильмдер, нашар компания, отбасы деңгейі болуы мүмкін. Қалай болғанда да, жағдайды ауырлатуға жол бермеу керек мұндай мінез-құлықтың себептерін іздеу керек [9].

Басты рөл отбасына жүктеледі. Онда адамгершілік нормалары мен ережелерінің негізі қаланады, дүниетаным, құндылық бағдарлары, өмірлік жоспарлар мен идеалдар қалыптасады. Ата-аналардың баланың дұрыс емес мінез-құлқына реакциясы, ата-ана мен бала арасындағы қарым-қатынас сипаты, отбасылық үйлесімділік немесе дисгармония деңгейі, бауырларымен қарым-қатынас сипаты-бұл баланың отбасындағы және одан тыс агрессивті мінез-құлқын алдын-ала анықтайтын, сондай-ақ оның жетілген жылдары басқалармен қарым-қатынасына әсер ететін факторлар. Ата-аналар мен жеткіншектер арасындағы қарым-қатынастың сипаты өте маңызды фактор болып табылады.

Қазіргі уақытта біз әлем бойынша жеткіншектер санының бұрын-соңды болмаған өсуін бастан кешіріп жатырмыз. Дүние жүзінде заңды жасқа толған миллиардтан астам жеткіншек бар. Бұл жастар ертеңгі көшбасшылар ғана емес – трендтер мен технологияларды ерте қолданушылар және заманауи қоғамдық қозғалыстардың алғашқылары ретінде олар қазірдің өзінде біздің әлемді қалыптастыруда. Осыған орай, жастар туралы біздің білуге тиіс алты маңызды фактіні атап өтсек:

1. Жеткіншек шақ – тамаша мүмкіндіктер уақыты.

Біздің миымыз өмір бойы өзгеріп отырса да, жеткіншек шақ когнитивті, сондай-ақ биологиялық, әлеуметтік және эмоционалды өзгерістердің үздіксіз кезеңі болып табылады.

2. Жеткіншектің миы өмірдің осы кезеңіндегі даму қиындықтарына бейімделеді.

Жеткіншектер жаңа нәрселерді сынап көруге және құрдастарының мәдениетін жеңуге шоғырлануға ынталандырады. Бұл күш-жігер ересек өмірде жетістікке жету үшін қажетті жаттығуларға бағытталған. Олардың ойлау қабілеті ми бөліктерінің балалық шақтан үлкен әлемге шығару үшін қажет қарқынды оқытуға көзделеді.

3. Жеткіншектерді жаңа тәжірибе қызықтырады.

Жеткіншек кезінде ми жағымды әсер тудыратын нейротрансмиттерге сезімтал болады. Жеткіншектер балалар немесе ересектерге қарағанда жаңа және қарқынды тәжірибелерге көбірек тартылады.

4. Жеткіншектер құрметке өте сезімтал.

Жеткіншектер әлеуметтік иерархиядағы құрметке және олардың жағдайына жоғары сезімталдыққа ие. Жеткіншектерге ересек өмірдің күрделі талаптарына бейімделу үшін қажетті дағдыларды игеруді қамтамасыз ете отырып, нақты және мәдени нормаларға жақсы бейімделу қажеттілігі туындайды.

5. Жеткіншек ғасыры біз ойлағаннан ертерек басталып, бұрынғыға қарағанда ұзаққа созылады.

Жеткіншек шақ жыныстық жетілудің басынан бастап шамамен 10-12 жас аралығындағы биологиялық бастауларға ие. Бұл ерте жеткіншек кезең жеткіншектердің дұрыс дамуын қамтамасыз ету үшін қажет құрал болуы мүмкін.

6. Жеткіншектер – жақсылықтың күші.

Жеткіншектер ұзақ уақыт бойы қоғамда мәдениетті қалыптастыратын жаңа сән, тіл және технологияны ойлап тауып, бейімделді. Олар қоршаған әлемге үлес қосуға тырысады, өйткені олар когнитивті жетілуді дамытады, көзқарастарды ескеруге және басқаларды, сондай-ақ әлеуметтік дағдыларды өзгертуге мүмкіндік береді, эмоционалды және практикалық қолдау көрсетуге мүмкіндік береді [10].

Бұл болжамды тексеру үшін жеткіншектерге зерттеу жұмысы жүргізілді, оған 101 адам, оның ішінде 29 ер бала және 73 қыз қатысты.

Зерттеу барысында 4 сауалнама қолданылды:

1. Д.А.Леонтьев пен Е.И.Рассказованың «Өміршеңдік тесті» (бейімделген нұсқасы);

2. Т.В.Корнилованың «Бейімделудегі белгісіздікке төзімділік» сауалнамасы;

3. Т.О.Гордееваның «Табыстар мен сәтсіздіктерді түсіндіру стилі» сауалнамасы (Stone-P).

Д.А. Леонтьев пен Е.И. Рассказованың «Өміршеңдік тесті» (бейімделген нұсқасы) Бастапқыда өміршеңдік сынағы Hardiness сауалнамасының С.Мадди жасаған бейімделуі болды, оның зерттеулері бүгінгі күнге дейін олар теңдесі жоқ болып қала береді.

Т.В. Корнилова жалпыланған жеке қасиет ретінде, өзгерістер мен жаңалықтарға деген ұмтылыс, бейтаныс жолдармен жүруге дайын болу, әдеттегіден тыс күрделі өмірлік мәселелерді шешуді жөн көреді.

Stone-P сауалнамасы 24 жағдайды қамтиды және келесі: тұрақтылық, жаһандану, бақылау, сәттілік жағдайындағы оптимизм, сәтсіздік жағдайындағы оптимизм, жетістік жағдайындағы оптимизм, тұлғааралық жағдайлардағы оптимизм және оптимизмнің жалпы көрсеткіші шкалаларына

ие. Сауалнама ішкі консистенцияның жоғары көрсеткіштерін, сондай-ақ ретесттік сенімділіктің жеткілікті жоғары көрсеткіштерін көрсетеді.

Нәтижелер мен талқылау.

1 – кесте. Өміршеңдік тесті бойынша сипаттамалық статистикасы

Көрсеткіштер	Орташа мағынасы	Стандартты ауытқу	Асимметрия	Шамадан тыс
Қатысу	35,79	11,051	-0,471	-0,543
Бақылау	27,53	11,559	-0,258	-0,623
Тәуекел	15,80	5,365	-0,000	-0,471
Өміршеңдік деңгейі	79,08	26,532	0,293	-0,664

2- кесте. Өмірлік бағдарларды сынау бойынша сипаттамалық статистикасы.

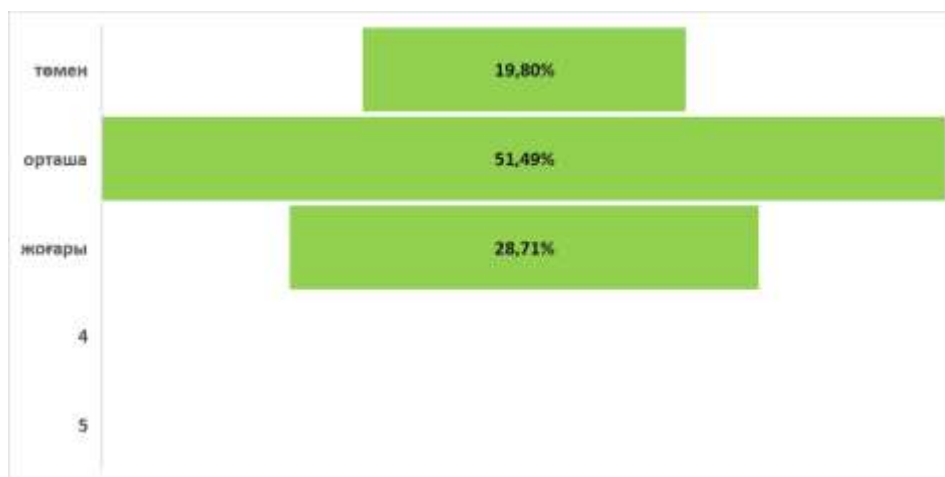
Көрсеткіштер	Орташа мағынасы	Стандартты ауытқу	Асимметрия	Шамадан тыс
мақсат	30,40	7,756	-0,407	-0,695
процесс	28,12	8,366	-0,497	-0,509
нәтиже	24,31	6,910	-0,700	-0,009
«Мен» жеке сапасы	24,16	7,406	-0,593	-0,330
«Мен» - өмір	28,69	8,432	-0,517	-0,437
Өмірлік бағдарлары	135,67	36,682	-0,564	-0,408

3- кесте. «Табыстар мен сәтсіздіктерді түсіндіру стилі» сауалнамасы (Stone-P).

Көрсеткіштер	Орташа мағынасы	Стандартты ауытқу	Асимметрия	Шамадан тыс
Тұрақтылық	58,99	9,781	0,078	-0,779
Жаһандық	58,95	7,268	-0,532	1,018
Бақылау	67,17	6,298	-0,150	-0,611
Сәттілік жағдайындағы оптимизм	105,43	10,301	-0,224	-0,378
Сәтсіздік жағдайындағы оптимизм	81,97	13,215	-0,197	-0,620
Жетістік жағдайындағы оптимизм	133,61	14,141	-0,200	-0,501
Тұлғааралық жағдайлардағы оптимизм	53,78	8,764	-0,253	-0,587
Оптимизмнің жалпы көрсеткіші	185,11	18,422	0,017	-0,262

Зерттеу шкалалары қалыптыдан өзгеше болғандықтан, біз параметрлік емес статистикалық әдістерді қолдану туралы шешім қабылдадық.

Нәтижесінде салыстырмалы талдау үшін біз Манн-Уитнидің параметрлік емес U критерийін, корреляциялық талдау үшін Спирменнің дәрежелік корреляция коэффициентін қолдандық.

1- сурет. Өміршеңдік деңгейі пайыздық көрсеткішпен.

Өміршеңдік деңгейін анықтай отырып, біз жалпы өміршеңдік деңгейі жоғары, орташа және төмен жеткіншектердің санын пайызбен есептедік.

Зерттеу жұмысының анықтау эксперименті кезеңінде анықталған нәтижелерге байланысты зерттеу жұмысымыз келесі ережелерге сүйенуді көрсетті:

Бірінші әдіс. Агрессиядан шығу. Агрессия табиғи нәрсе. Егер адам жер бетінде пайда болған кезде агрессивті болмаса, ол тірі қалмас еді. Бірақ ХХІ ғасырда бізде жоқ қажеттілік азық-түлік пен аумақ үшін күресу, сондықтан агрессияны бақылау керек. Сіз өзіңіздің физикалық күштеріңізді басқара білуіңіз керек. Егер бұл болмаса, онда басқаларға ғана емес, өзіңізге де зиян тигізеді. Балаңызды спорт секциясына беріңіз, онда олар дауды жұдырықпен шешудің жолы емес екенін түсіндіреді, бірақ әділ күрес пен өзін-өзі қорғау дағдылары оған пайдалы болады. Бұл футбол немесе жеңіл атлетика болсын, сіз шығыс жекпе-жекін – Джу-до, самбо, каратэді қауіпсіз сынап көре аласыз. Олар жақсы, өйткені олар баланы өз ісіне ғана емес, эмоцияларға да үйретеді. Кенеттен оның жұдырығы қышымайды, бірақ жүрегі дұрыс емес пе?

Екінші әдіс. Баланың өзін-өзі бағалауымен жұмыс істеу мақтанатын нәрсе бар адам әрқашан өзін тыныш сезінеді. Егер сіздің балаңыз бір нәрседе «бүкіл планетаның алдында» екеніне сенімді болса, онда құрдастарының агрессиясы соншалықты өткір болмайды. Келесі мысалға көңіл аударайық. Сегізінші сыныптағы Саша мектептің артында темекі шегуден гөрі кітаптар мен шахмат бөлімін артық көретіндіктен, заклинание мен оттер туралы мазақ етті. Бірақ қыз алдымен аудандық математика олимпиадасында, содан кейін бүкілресейлік Олимпиадада жеңіске жеткенде, сыныптастарының зұлым шабуылдары оған маңызды емес болып көрінді. «Иә, сіз» салқынсыз «және» ересектерсіз», бірақ маған Париж сияқты жаяу барасыз», – деп ойлады Александра. Оныншы жылы Игорь безеулер мен ақымақ жарылыстарға байланысты қыздарды қабылдамады. Бірақ ол мектеп қойылымдарына қатыса бастағаннан кейін және қалалық ақындар кешінде өз өлеңдерімен өнер көрсеткеннен кейін, сыртқы келбеті екінші орынға шықты. Романтикалық Игорь қатыгез болуға тырысатын сыныптастарынан әлдеқайда тәтті болды. В контакте деген желіде оның авторлық тобындағы жазылушылар өздерінің маңыздылығын сезіну үшін жеткілікті болды (ата-аналар, егер балалар өздерін білдіруге тырысса, әлеуметтік желілерден қорықпаңыз!) Өзін-өзі қамтамасыз ететін адамдар агрессивті емес, олардың күн астындағы орны үшін күресудің қажеті жоқ – олар оны тапты.

Үшінші әдіс. Шешендік курстарға жазылу немесе дәлелді дау-дамайды жүргізудің маңыздылығы туралы әдебиеттерді ұсыну. Жеткіншекді курстарға жазыңыз немесе оған осы тақырып бойынша жақсы әдебиеттерді оқуға мүмкіндік беріңіз. Шопенгауэр немесе аспазшы кітабы ғана емес, сонымен қатар қарапайым классика да көмектеседі. Джек Лондон, Марк Твен, Толстой және Артур Конан Дойлдың кейіпкерлері таңқаларлық. Қазіргі уақытта тілге өткір болу – пайдалы артықшылық. Ұрысу емес, сүю – бұл өте қиын.

Төртінші әдіс. Жеткіншекді сүю және оған үлгі көрсету. Сіздің 13 жасар балаңыз сіздің беделді пікіріңізге тәуелсіз бала сияқты әрекет етеді. Осы мінез-құлыққа қарамастан, оның экспоненциалды тәуелсіздігі қорғаныс реакциясы немесе назардың жетіспеушілігінен туындаған арандатушылық болып табылады. Жеткіншектер өте осал, осы жаста өзіңізді еске түсіріңіз. Сондықтан оған

сүйіспеншілігіңіз туралы жиі айтыңыз. Егер сіз мұғалім болсаңыз, сіздің отбасыңыздағы қақтығыстарды қалай шешуге болатындығы туралы ойланыңыз – сыныпта. Ия, біз үстелге отырамыз және бәріміз жұбайымызбен мәселені мұқият талқы-лаймыз ба? Сыныпта сіз пікірі әдеттегіден өзгеше оқушыны тыңдайсыз ба немесе «нонсенс, Достоевский бұл туралы мүлдем айтқан жоқ» деген сөздермен үзесіз бе? Сіз өзіңіздің эмоцияларыңыз бен реакцияларыңыз туралы есеп бермеуіңіз мүмкін. Біз бәріміз адамбыз, бәріміз шамдар сияқты жанып кетеміз. Бірақ біздің балалар бәрін байқайды. Олар бізді тыңдамайды, бізге қарайды. Егер жеткіншекнің агрессиясы отбасы ішіндегі мінез-құлық матрицасын еріксіз көшіруге себеп болса, онда тек баланы қайта тәрбиелеу әрекеті сәтті болмайды.

Бесінші әдіс. Денсаулықты бақылау. Психологиялық мінез-құлықтан басқа, агрессивті мінез-құлықтың көптеген биологиялық себептері бар. Мысалы, жүрек соғу жиілігі төмен. Жеткіншекті бақылаңыз: агрессия себепсіз бола ма? Олай болса, бала жиі айқайлайды, ынтасыз ашуланады – «бәрі мені ашуландырады!» физика мені ашуландырады, мен мәселені шеше алмаймын!» мүмкін болса, түзету бағдарламасын бастау үшін дәрігерге бару керек. Агрессияның себебі мазасыздықтың жоғарылауы болуы мүмкін. Себептің орнына әсерден арылуға тырыспау үшін оны кез келген жолмен төмендетіңіз. Егер бала мектепте қатты шаршаса, емтихандарға, сыртқы келбетке немесе танымалдылықтың төмендігіне алаңдаса, оны улап жатса немесе жай ғана жүйкеге бейім болса, онда онымен жұмыс істеу керек. Жолдар ең қарапайым болуы мүмкін: арт-терапия, түс терапиясы, табиғатқа саяхат және тіпті йога. Ең бастысы, жеткіншек өзінің жалғыз емес екенін білсін, отбасы оны қолдауға дайын, ұрыспайды [11-15].

Бастапқыда алынған әдістерімізді қайта ала отырып, көрсеткіштердің салыстырмалы талдау нәтижелерін қарастырамыз.

4 – кесте. Өміршеңдік тесті бойынша сипаттамалық статистикасы

Көрсеткіштер	Бастапқы көрсеткіш	Соңғы көрсеткіш
	Орташа көрсеткіш деңгейі	
Қатысу	35,79	36,38
Бақылау	27,53	30,61
Тәуекел	15,80	17,44
Өміршеңдік деңгейі	79,08	84,43

Кестеде көрсетілгендей, көрсеткіштердің орташа көрсеткіш деңгейінде біршама өзгерістердің болғанын байқаймыз. Бұдан шығатын қорытынды, оқушылар болып жатқан оқиғаларға көбірек қатысады, олар өздеріне сенімді, болып жатқан оқиғаларды сынақ ретінде қабылдай алады, оң нәтижеге жетпесе де жаңа тәжірибе жинақтау арқылы өзіне мүмкіндік береді.

5- кесте. Өмірлік бағдарларды сынау бойынша сипаттамалық статистикасы.

Көрсеткіштер	Бастапқы көрсеткіш	Соңғы көрсеткіш
	Орташа көрсеткіш деңгейі	
мақсат	30,40	33,60
процесс	28,12	30,56
нәтиже	24,31	26,80
«Мен» жеке сапасы	24,16	26,56
«Мен» - өмір	28,69	30,84
Өмірлік бағдарлары	135,67	148,36

Бұл кестеден өмірге мән мен бағыт беретін мақсаттардың жоғары болғаны байқалады.

6- кесте. «Табыстар мен сәтсіздіктерді түсіндіру стилі» сауалнамасы (Stone-P).

Көрсеткіштер	Бастапқы көрсеткіш		Соңғы көрсеткіш
	Орташа көрсеткіш деңгейі		
Тұрақтылық	58,99		63,00
Жаһандық	58,95		60,40
Бақылау	67,17		67,00
Сәттілік жағдайындағы оптимизм	105,43		108,60
Сәтсіздік жағдайындағы оптимизм	81,97		84,48
Жетістік жағдайындағы оптимизм	133,61		137,20
Тұлғааралық жағдайлардағы оптимизм	53,78		55,88
Оптимизмнің жалпы көрсеткіші	185,11		190,40

Корреляциялық талдау.

Өміршеңдіктің белгісіздікке төзімділік параметрлерімен, өмірлік мағынамен және оптимистік атрибутивтік стильмен қалай байланысты екенін анықтау үшін Спирменнің корреляция коэффициенті қолданылды.

7- кесте. Корреляция коэффициенті.

	Қатысу		Бақылау		Тәуекел		Өміршеңдік деңгейі	
	мақсат	0,650**	0,000	0,643**	0,001	0,469**	0,018	0,631**
процесс	0,843**	0,000	0,742**	0,000	0,671**	0,000	0,788**	0,000
нәтиже	0,745**	0,000	0,689**	0,000	0,543**	0,005	0,712**	0,000
«Мен» жеке сапасы	0,657**	0,000	0,688**	0,000	0,492**	0,013	0,656**	0,000
«Мен» - өмір	0,692**	0,000	0,671**	0,000	0,635**	0,001	0,712**	0,000
Өмірлік бағдарлары	0,755**	0,000	0,721**	0,000	0,576**	0,003	0,742**	0,000

Кестеден көріп отырғанымыздай, барлық кіші шкалалар бойынша жастардың өміршеңдігі маңыздылығы өмірлік бағдарларды сынау көрсеткіштерімен байланысты. Олардың өмірде мақсаттары бар, өз өмірін бай, өнімді және мағыналы деп қабылдайды. Жалпы алғанда, олар өздерін күшті сезінеді, өздерін басқара алады.

Жеткіншектерге де сүйіспеншілік пен қамқорлық қажет, бірақ олар қазірдің өзінде тәуелсіз болғысы келеді. Дәл осы уақытта көп нәрсе тәрбиеге және балаға назар аударуға байланысты. Егер ата-ана жеткіншекке тым көп көңіл бөлсе (гиперпека) және оны бақылайтын болса, онда ол бүлік шығарады және таңдау еркіндігі құқығын қорғайды-кіммен дос болу керек, қалай киіну керек, өзін қалай ұстау керек, қалай үйрену керек. Егер сіз жеткілікті назар аудармасаңыз, онда ол өзінің агрессивті мінез-құлқымен ата-анасының назарын аударады.

Жеткіншектердің мінез-құлқына отбасының элеуметтік жағдайы мен өмір сүру деңгейі әсер етуі мүмкін. Егер отбасында ақша жеткіліксіз болса, онда балалар агрессивті әрекет ете бастайды, өйткені ата-аналары оларды сатып ала алмайды, мысалы: қымбат телефон немесе планшет, сәнді киім, әдемі джинсы. Ауқатты отбасында өсетін, бәрі бар балалар да өзін ұстай алады, бірақ бұл жағдайда жеткіншектер өздерін басқалардан жоғары және жақсы деп санайды.

Кейде жеткіншектер қызғаныштан агрессивті әрекет етеді. Мысалы, отбасында екінші бала пайда болды немесе анасы басқа адамға үйленеді немесе әкесі екіншісіне үйленеді. Егер жеткіншек ағасына немесе әпкесіне агрессия көрсетсе, онда бұл жағдайда көп нәрсе ата-аналарға, олардың Қақ-

тығыстарды алдын-ала білу қабілетіне байланысты, өйткені бұл жағдай болашақта балалардың қарым-қатынасына әсер етуі мүмкін. Ата-аналар екінші баланы біріншісіне қарағанда жиі мақтай алмайды, оларды салыстыра алмайды, өйткені жеткіншек оны аз жақсы көретін сияқты. Сіз оған үнемі мысал келтіре алмайсыз, тіпті бөтен баланың да жеткіншекке оған қызғаныш пайда болуы мүмкін.

Бұл отбасында дәстүр болған кезде де болуы мүмкін, мысалы: бос уақытты бірге өткізу, бір мамандықты таңдау және т.б. ал жеткіншек бұған келіспейді және ол агрессияны көрсете бастайды.

Ата-аналардың жиі қорлауы, балаларды қорлауы да агрессивті мінез-құлыққа әкеледі. Жеткіншектер дәрежі бола бастайды, олардың қасындағы адамдарға бәрін бақытсыздықпен жасай бастайды.

Жеке тұлғаны қалыптастыруда мектеп пен жеткіншек орналасқан әртүрлі топтар маңызды рөл атқарады. Егер, мысалы, баланың мектепке дайындығы әлсіз болса және талаптар жоғары болса, онда баланың ішкі жанжалы болады. Ол ашулана бастайды, сабақты өткізіп жібереді, үйден кетеді. Оқу жүктемесі, мұғалімдермен қақтығыстар, бөлінбеген махаббат жеткіншектің психикасын тепе-теңдіктен шығарады.

Құрдастар да маңызды рөл атқарады. Жеткіншектер басқа балалардың мінез-құлқын бақылайды және агрессивті болуды үйренеді. Олар өздерінің агрессивті мінез-құлқын көбінесе әлсіз құрдас-тарына қарсы бағыттайды. Балалар бұл физикалық және эмоционалды түрде олар қорлайтын адамға қаншалықты ауыр екенін ойламайды. Мұндай ұлдар басым болады, ал агрессор қыздар онша байқалмайды, өйткені олар мазақ етеді, ұнатпайтындар туралы қауесет таратады. Кейде жеткіншек топтың қысымымен агрессияны көрсетеді, ал зорлық-зомбылықтың бастамашысы өзінің күші мен көп нәрсені көрсете алатындығын көрсетеді. Балалар арасындағы қақтығыстар тек көшбасшылық үшін күресте ғана емес, сонымен қатар қабілетсіз әрекеттерден немесе мұғалімдердің бағалауынан туындайды [16].

Көбінесе агрессияны толыққанды өмір сүруге мүмкіндік бермейтін белгілі бір жағдай тудыруы мүмкін. Мысалы, қандай да бір жарақат, ауру, физикалық ақау. Жеткіншек өзінің төмендігін сезініп, агрессивті әрекет ете бастайды.

Агрессивті мінез-құлықтың қалыптасуына интернет, теледидар және компьютерлік ойындар ерекше әсер етеді. Ең қауіпті-агрессивті мазмұны бар фильмдер, ойындар, посттар, бейнелер. Жеткілікті көргеннен кейін жеткіншектер теріс кейіпкерлердің рөлін сынап көреді. Олар қатыгез, дәрежі болады. Жеткіншектер бұл мінез-құлық қолайлы деп ойлай бастайды және өз мәселелерін осылай шешуге болатынына сенімді болады.

Көптеген жағдайларда агрессивті мінез-құлыққа басқа адамдардың болуы мен әрекеті әсер етеді. Алайда агрессияны адамдардың сөздері мен әрекеттері ғана емес, басқа да себептер тудыруы мүмкін. Олар мынадай болуы мүмкін :

1. Агрессивті мінез-құлықты тудыратын қатты ауырсыну.
2. Алкоголь мен психотроптық заттар көбінесе агрессияның себебі болып табылады.
3. Егер адам тар бөлмеге орналастырылса, біраз уақыттан кейін агрессивті мінез-құлық пайда болады.
4. Егер басқа адам адамға агрессивті әрекет етсе, онда жауап бірдей болады.
5. Қозу бірдей мінез-құлықты тудыруы мүмкін.
6. Ғалымдар климаттық жағдайлар (жылу) агрессияны тудыруы мүмкін дейді. Сондай-ақ, ашулану жағымсыз иістерді, темекі түтінін және т. б. тудыруы мүмкін.

Жеткіншектердің агрессивтілігінің негізгі себептерінің арасында жеке қасиеттерді бөліп көрсетуде ізденушілер мен ғалымдар келесі жақтарын қажет деп санайды [17]:

1. Өзіне деген сенімсіздік. Дәл осы сенімсіздікке байланысты жеткіншек қарсы тұра бастайды және әлсіздердің есебінен өзін-өзі растайды.
2. Жанашырлық. Жеткіншек кезінде балалар тіпті зиянсыз нәрселерге де қатты жауап бере бастайды.
3. Кінә сезімі. Жеткіншекке бұл сезімді ояту өте оңай, бірақ ол оны мойындамайды, бірақ агрессивті мінез-құлық ретінде жасырады.
4. Пессимистік көңіл-күй. Адамдарға және оның айналасындағы барлық нәрсеге сенімсіздік оның мінез-құлқына тікелей әсер етеді.

Агрессивті мінез-құлықтың себебі өзін-өзі бақылау деңгейі болуы мүмкін. Егер адамның өзін-өзі бақылауы төмен болса, онда ол жиі агрессияны көрсетеді. Егер өзін-өзі бақылау жоғарыласа, онда

адам ең қиын жағдайларда да өзін ұстай алады, бірақ мұндай адам агрессивтілік танытып, төтенше шаралар қабылдайтын кездер болады.

Жеткіншектің агрессивті мінез-құлқы көптеген себептерге байланысты: оның мінезіне, өмір сүру жағдайына, ата-анасына, құрдастарына, достарына және т.б. сондықтан көріністер де әртүрлі. Жеткіншектердегі агрессивті мінез-құлықтың негізгі формалары:

1. Ауызша агрессия-даулар, қоқан-лоққылар, ант беру түріндегі «жеңіл» көрініс.
2. Физикалық агрессия – физикалық күш қолданылады, яғни басқа адамға зиян, ауырсыну.
3. Жанама агрессия – басқа адамға айналма жолдармен әрекеттер жасалады (өсек, аяқпен басу, жаман әзілдер, есіктерді қағу).
4. Негативизм заңдар мен әдет-ғұрыптарға қарсы оппозицияда көрінеді.
5. Реніш – жеткіншектің айналасындағыларға деген қызғаныш пен жеккөрушілік, бұл бүкіл әлемге ашулану сезіміне байланысты.
6. Күдік – басқаларға деген сенімсіздік пен сақтық.
7. Ашуланшақтық – айқындық, дәрекілік көрсетеді.
8. Жасырын агрессия – дұшпандықтың ашық көрінісінсіз біреуге қысым жасау.

Жеткіншектердегі агрессивті мінез-құлықтың тез өсуі ата-аналарды, тәрбиешілер мен психологтарды қатты алаңдатады. Ата-аналар баланы өз сезімдерін басқаруға үйретуі керек. Оны өмірдегі тыныш өзгертуге болмайтын нәрселермен қарым-қатынас жасауға үйрету керек. Баламен байланыс орнату, шынайы, ұстамды, шыдамды болу, жеткіншекке құрметпен қарау, оған дос болу, энергияны дұрыс бағытқа бағыттауға көмектесу қажет. Көбінесе жеткіншектер өздерінің агрессивті мінез-құлқын мойындамайды. Ата-аналар мұндай көріністермен күресуі керек, ал егер жеткіншек өзінің агрессивті мінез-құлқын басқара алмаса және дене шынықтыруды көрсетсе, мамандарға жүгіну керек. Уақытылы емдеу агрессияны сәтті жеңуге мүмкіндік беретінін есте ұстаған жөн.

Қорытынды. Қазіргі ғылымның деректері агрессивті жеткіншек, ең алдымен, ол түпнегізі қалыпты, қарапайым бала екеніне көрсетеді. Ол агрессивтіліктің сипатын, қасиеттерін қателіктердің, кемшіліктердің, тәрбие жұмысындағы кемшіліктердің, қоршаған ортадағы қиындықтардың әсерінен алады.

Жеткіншектер ортасындағы агрессивті тенденциялардың өсуі соңғы жылдары жастар қылмысы, әсіресе жеткіншектер арасындағы қылмыс өсіп келе жатқан қоғамымыздың өзекті мәселелерінің бірін айқындайды. Сонымен қатар, тұлғаға қарсы қылмыстар санының артуы, соның салдарынан ауыр зиян келтіру фактісі алаңдатады. Қатыгез сипаттағы жеткіншектердің топтық төбелес жағдайлары жиілеп кетті. Жеткіншек өмірінде «қиянқылық», «сотқарлық», «ашуланшақтық», «қатыгездік», «дұшпандық» терминдерімен анықталған зорлық-зомбылық мінез-құлқының түрлері жиі кездеседі. Осы аталған мәселелерге байланысты мектеп педагог-психологтары агрессивті баланы қайта тәрбиелеуде үш кезең бойынша жұмыс нәтижесін шығарды [9].

Бірінші кезең – дайындық кезеңі. Бұл кезеңде оқушы тәртібінің төмендеу себептерін анықтадық. Баланың жалпы психикасын жан-жақты талдап, адамдармен қатынасындағы жақсы қасиеттерін бағдарлауға назар аудардық. Қандай бір қиын оқушы болсын, оның мінез-құлқынан шамалы болса да жақсы нышандар кездестіруге болатынын білдік. Міне, осы жақсы қасиеттерін негізге ала отырып, оқушыны қайта тәрбиелеудің болашақ жоспарын жасап, оны іске асыруға әрекеттену.

Екінші кезең – педагогтің сынып алдындағы жауапкершілік кезеңі. Педагог өзінің мағыналы ісімен сынып алдында абыройға ие болғанда ғана қиын жеткіншектермен екі арада сыйластық, сенімдік қарым-қатынастар орнығады. Осындай бір-біріне деген сенім арқылы қиын жеткіншектердің жағымсыз қылықтарының ішінен тәуір қасиетін бөліп алып, соған оқушының өз назарын аударуға болады. Жеке қайта тәрбиелеу жұмысын осылай жоспарлы ұйымдастырса ғана, баланы өзінің қиың мінезінен жирендетіп, ізгі ой-сезімін ояту мүмкіндігі туады.

Үшінші кезең – өзгеріс кезеңі. Бұл кезеңде қиын баланың ішкі дүниесінде «күрес» пайда болады. Күреске шыққан екі қарсыластың бірі- бұрынғы теріс қылықтары да, екіншісі – қалыптаса бастаған жаңа, жақсы мінез машықтары. Бұрынғы теріс қылықтары баланы еліктіріп артқа тартса, үздіксіз жүргізілген тәрбие жұмысы оны алға сүйрейді. Осы бір сәтте тәрбиеші-педагог баланың жақсы қасиеттерін қолдап, ішкі рухани қажеттерін қанағаттандыру арқылы ілгері жетелеп, қоғамдық жұмыстарға тарту арқылы балаларды бір-бірімен адамгершілік қарым-қатынасқа түсіріп, жақсы қасиеттерін молырақ қалыптастырады.

Соңғы үшінші кезең жеке қайта тәрбиелеудің ең нәтижелі – бекіту кезеңі болып есептеледі. Өйткені, қиын жеткіншек өзін-өзі тәрбиелеуге талаптанып, мінез-құлқының оңды сипаттарын өз

бетінше дамытуға бет түзейді. Бұдан әрі педагог-тәрбиеші сол тәрбие ортасының өзіндік ерекшелігіне қарай белгілі болған ұтымды әдіс-тәсілдерді пайдаланып, бала өзін-өзі тәрбиелеуге ақыл-кеңестер беріп отырады.

Эмоциялар туралы ашық әңгімелерді ынталандыру жағымды орта құру үшін өте маңызды. Жеткіншектерге өз ойларын еркін жеткізуге ынталандыру олардың эмоцияларын орынды қолдануға және эмоционалдық интеллектті дамытуға мүмкіндік береді. Бұған қоса, олардың мәселелері мен қорқыныштарын талқылауға ыңғайлы кеңістік құру ата-аналар мен балалар арасындағы байланысты нығайта отырып, қиын уақытта өте қажет қолдауды қамтамасыз етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына «Сындарлы қоғамдық диалог – Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі» Жолдауы. -https://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevty-n-kazakstan-halkyna-zholdauy
2. Реан А. А. Психология человека от рождения до смерти. – СПб.: прайм-Ев Рознак, 2002. – 656 с.
3. Brett Laursen, et al.; *Reconsidering Changes in Parent-Child Conflict across Adolescence: A Meta-Analysis*; The United States National Library of Medicine
4. Gongala S. *11 Common Problems Of Adolescence, And Their Solutions*. Momjunction. Nov 9, 2023. https://www.momjunction.com/articles/problems-of-adolescence_00381378/
5. Бандура А., Уолтер Р. *Подростковая агрессия*. – М.: Апрель-пресс, 2000. – 507 с.
6. Фрейд З., *Психология бессознательного: Монография*- М.: Директ-Медиа, 2008.-304 с.
7. Лоренц К. *Агрессия*. URL: <https://www.litmir.me/br/?b=18062&p=1>
8. Горохов С.А. *Феномен агрессии в понимании К. Лоренца и З. Фрейда: сравнительный анализ // Из истории общественно-политической мысли, МПГУ, 2021- С.147-151*
9. *Причины агрессивного поведения подростков // Студенческая библиотека онлайн (info{am}studbooks.net).*
10. <https://developingadolescent.semel.ucla.edu/research-application/resources/6-fast-facts-about-adolescent-development>
11. <https://rosuchebnik.ru/material/agressiya-ili-peregovory-podrostkovye-konflikty-5-sovetov/>
12. Абрамова А. А. *Агрессивность при депрессивных расстройствах: Автореф. дис. ... канд. психол. наук. М., 2005.*
13. Алексеева И. А., Новосельский И. Г. *Жестокое обращение с ребенком. Причины. Последствия. Помощь*. М.: Генезис, 2005.
14. Алексеева Л. С. *О насилии над детьми в семье // Социс: Социологические исследования: Ежемесячный научный и общественно-политический журнал РАН. 2003. № 4. С. 78–85.*
15. Алфимова М. В., Трубников В. И. *Психогенетика агрессивности // Вопросы психологии. 2000. № 6. С. 112–121.*
16. Мудрова В.И. *Агрессивное поведение современных подростков // Молодой ученый. – 2016. - №15. – с.413-415.*
17. *Подростковая агрессия: причины, виды, проявления, борьба* <https://www://tutknow.ru/psiho-logia/8116-kak-spravitsya-s-podrostkovoy-agressiey.htm>

References:

1. Qasym-Zhomart Toqaevtyng Qazaqstan halkyna «Syndarly qogamdyq dialog – Qazaqstannyng turaqtylygy men orkendeuining negizi» Zholdauy. https://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevty-n-kazakstan-halkyna-zholdauy
2. Rean A. A. *Psihologiya cheloveka ot rozhdeniya do smerti*. – SPb.: prajm-Ev Roznak, 2002. – 656 s.
3. Brett Laursen, et al.; *Reconsidering Changes in Parent-Child Conflict across Adolescence: A Meta-Analysis*; The United States National Library of Medicine
4. Gongala S. *11 Common Problems Of Adolescence, And Their Solutions*. Momjunction. Nov 9, 2023. https://www.momjunction.com/articles/problems-of-adolescence_00381378/
5. Bandura A., Uolter R. *Podrostkovaya agressiya*. – M.: Aprel'-press, 2000. – 507 s.
6. Frejd Z., *Psihologiya bessoznatel'nogo: Monografiya*- M.: Direkt-Media, 2008.-304 s.
7. Lorenc K. *Agressiya*. URL: <https://www.litmir.me/br/?b=18062&p=1>
8. Gorohov S.A. *Fenomen agressii v ponimanii K. Lorenca i Z. Frejda: sravnitel'nyj analiz // Iz istorii obshchestvenno-politicheskoy mysli, MPGU, 2021- S.147-151*

9. Prichiny agressivnogo povedeniya podrostkov // *Studencheskaya biblioteka onlajn* (info[at]studbooks.net).

10. <https://developingadolescent.semel.ucla.edu/research-application/resources/6-fast-facts-about-adolescent-development>

11. <https://rosuchebnik.ru/material/agressiya-ili-peregovory-podrostkovye-konflikty-5-sovetov/>

12. Abramova A. A. *Agressivnost' pri depressivnyh rasstrojstvah: Avtoref. dis. ... kand. psihol. nauk. M., 2005.*

13. Alekseeva I. A., Novosel'skij I. G. *Zhestokoe obrashchenie s rebenkom. Prichiny. Posledstviya. Pomoshch'. M.: Genezis, 2005.*

14. Alekseeva L. S. *O nasilii nad det'mi v sem'e // Socis: Sociologicheskie issledovaniya: Ezhemesyachnyj nauchnyj i obshchestvenno-politicheskij zhurnal RAN. 2003. № 4. S. 78–85.*

15. Alfimova M. V., Trubnikov V. I. *Psihogenetika agressivnosti // Voprosy psihologii. 2000. № 6. S. 112-121.*

16. Mudrova V.I. *Agressivnoe povedenie sovremennyh podrostkov // Molodoy uchenyj. – 2016. - №15. – s.413-415.*

17. *Podrostkovaya agressiya: prichiny, vidy, proyavleniya, bor'ba* <https://www://tutknow.ru/psihologia/8116-kak-spravitsya-s-podrostkovoy-agressiey.htm>